

AZ EMLÉKEZÉS FICHTE TRANSZCENDENTÁLIS FILOZÓFIÁJÁBAN

HANKOVSKY TAMÁS

1. FICHTE EMLÉKEZÉSFILOZÓFIÁJÁNAK ELŐZMÉNYEI

1.1. A STATIKUS EMLÉKEZET ÉS A DINAMIKUS EMLÉKEZÉS

A 18–19. század fordulóján jelentős változásoknak lehetünk tanúi az emlékezet, illetve az emlékezés filozófiájában. „Meghaladottá és elavulttá válnak az emlékezet azon metaforái és modelljei, amelyek az antikvitástól egészen Locke-ig meghatározóak voltak. Erre a sorsra jutnak a raktár és a tárhely hagyományos képei, sőt, a viasztábla-metafora is. A térbeliség képzetére támaszkodó alapvető modellt, vele a képekbe kódolás, illetve a képek révén való megőrzés statikáját háttérbe szorítja az emlékezetnek az időviszonyok felől való megközelítése és dinamizálása.”¹

E változásoknak természetesen megvoltak a maguk előzményei. A német nyelvterületen például nagy szerepe volt Christian Wolffnak, aki a 18. század első felében megkülönböztette egymástól az emlékezést (*Erinnerung*) és az emlékezetet (*Gedächtnis*). Emlékezésről akkor beszélt, ha a képzelőerő egy produktumához, vagyis egy nem aktuális tárgy képzetéhez az a tudat társul, hogy e képzet nem új, hanem egy korábbiak az ismétlődése. Emlékezetnek viszont ennek az ismétlődésnek a tudatát nevezte. Az emlékezet tehát nem azzal járul hozzá az emlékezéshez, hogy képzetek formájában tartalmat szolgáltat a tudat számára, mert ez a képzelőerő dolga, hanem pusztán azzal, hogy jelzi, ha egy képzet nem először fordul elő a tudatban.² Így az emlékezés már Wolffnál is dinamikus karakterre tett szert, hiszen az emlékezet által visszatérőként felismert képzetek nem készen tárolt képek, hanem a képzelőerő konstruktivitása révén az adott pillanatban jönnek létre. A tekintélyes Wolff e belátásai ellenére a 18. században a filozófusok még újra meg újra

¹ Günter Oesterle: *Erinnerung in der Romantik*. In: Günter Oesterle (szerk.): *Erinnern und Vergessen in der Europäischen Romantik*. Würzburg, Königshausen & Neumann, 2001. 7–23; 7.

² Vö. Regina Freudenfeld: *Gedächtnis-Zeichen. Mnemologie in der deutschen und französischen Aufklärung*. Tübingen, Narr, 1996. 36.

benyomások vagy képzetek megőrzésének képességeként vagy egyenesen helyeként írják le az emlékezetet.³

1.2. PLATNER ELMÉLETE AZ EMLÉKEZÉSRŐL

Így járt el Ernst Platner is, aki az először 1776-ban megjelent *Filozófiai aforizmák* című könyvében hosszasan értekezett arról, hogy képzeteink olyan hatásokat váltanak ki bennünk, amelyek hosszú távon megmaradnak, és odáig ment, hogy azt állította, az „agyban ideák képei (*Ideenbilder*) őrződnek meg”.⁴ Ennek a műnek az 1793-ban megjelent, teljesen átdolgozott negyedik kiadása képezte az alapszövegét Fichte *Logika és metafizika* kurzusának, amelyet 1794-től rendszeresen megtartott Jénában.⁵ Későbbi pályáját is tekintetbe véve összesen 11 alkalommal (utoljára 1812-ben) kommentálta Platner *Aforizmáinak* ezt a kiadását.⁶ Az előadásokhoz készült vázlatai és az elhangzottak hallgatói lejegyzései alapján megállapítható, hogy az emlékezet platneri filozófiája felett gyakorolt kritikája olyan alternatív emlékezés-konceptióból fakadt, amely – mivel a tudománytan alapvető belátásaira támaszkodott – a kezdet kezdetétől gyakorlatilag változatlan maradt, így amikor a kései filozófiájához tartozó *A tudat tényei* (1810) című művében Fichte önálló fejezetet szentelt az emlékezőtehetség magyarázatának, a *Platner-előadások* során már alaposan kidolgozott elméletet fejthetett ki.

Fichte számára már csak azért is fontos téma volt az emlékezőtehetség, mert „a tudat szükségszerű és elválaszthatatlan alkotórésze, [... amelyet éppen ezért] a tudománytanban az egész tudattal együtt meg kell alapozni.”⁷ A

³ Vö. Frank Grunert: Die Marginalisierung des Gedächtnisses und die Kreativität der Erinnerung. Zur Gedächtnistheorie der deutschen Aufklärungsphilosophie. In: Günter Oesterle (Szerk.): *Erinnerung, Gedächtnis, Wissen*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2005. 29–52; 45–51.

⁴ Ernst Platner: *Philosophische Aphorismen. Nebst einigen Anleitungen zur philosophischen Geschichte*. Leipzig, Schwickert, 1776. 77.

⁵ Fichtét az összkiadás (GA) alapján, saját fordításomban idézem, de lehetőség szerint a másik kanonikus kiadás (SW) és a magyar kiadás adatait is megadom.

GA: Reinhard Lauth et al (szerk.): *Johann Gottlieb Fichte. Gesamtausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*. Stuttgart, Frommann-Holzboog, 1962–2010.

SW: Immanuel Hermann Fichte (Szerk.): *Fichtes Werke*. Berlin, de Gruyter. 1971.

⁶ Vö. A Fichte-összkiadás szerkesztőjének Bevezetőjét: Ernst Platner: *Philosophische Aphorismen. Nebst einigen Anleitungen zur philosophischen Geschichte. Ganz neue Ausarbeitung. Erster Theil. Leipzig, Schwickert, 1793*. In: GA II, 4 Supplement. V–VI.

⁷ Fichte: *Die Thatfachen des Bewusstseyns*. GA II, 12, 19–136; 50, SW II, 541–691; 579. Az emlékezet teoretikus fontossága nyilvánul meg abban, hogy még ha csak röviden és meglehetősen kidolgozatlanul is, de Fichte már a *Grundriss*-ben (1795) is tárgyalta.

tudománytan ugyanis azzal az igénnyel lép fel, hogy pontosan és hiánytalanul ábrázolja a tudat alapstruktúráját, és belőle kiindulva mindent megmagyarázzon, ami csak előfordulhat a tudatban. „Ha csak egy pont is volna, ahol nem felel meg a valóságos tudatnak, az perdöntő bizonyítéka volna annak, hogy levezetései helytelenek.”⁸ Mivel tehát a tudománytant akár egyetlen tény is megcáfolhatja, Fichte számára alapvető fontosságú volt annak megállapítása, hogy miben áll az emlékezet, illetve az emlékezés, melyik az a tény, amelyet a tudománytan alapelveiből levezetve meg kell magyaráznia. Szerinte „Platner ténynek tekinti, hogy képzeteket tárolunk”,⁹ e tény magyarázatául pedig azt a hipotézist állítja fel, hogy minden képzetalkotás nyomán „ideák képei maradnak vissza” bennünk.¹⁰ Platner korábban valóban ezzel a magyarázattal kísérletezett, de az *Aforizmák* Fichte által kommentált kiadásban már némileg dinamikusabb modellt képviselt.¹¹ Eszerint egyrészt a léleknek azok a szervei, amelyek képzetalkotáskor mozgásba jönnek, másrészt maga a képzetalkotó tehetőség is egyfajta jártasságra (*Fertigkeiten*) tesz szert minden új képzet kialakítása közben, és ez lehetővé teszi, hogy később ismét végrehajtsa azt az aktust, amelyet korábban egy adott képzet létrehozása során elsajátított, és ezáltal ismét létrehozza ezt a képzetet.¹² Ily módon Platner továbbra is valamiféle megőrződésről beszélt, de már nem a képzetek, hanem azok nyomainak megőrzéséről, amelyek ráadásul immár nem térbeliek, hanem egy jártasságban öltének testet.

Fichte azonban Platner módosított elméletet sem elfogadhatja el. Mindenekelőtt azért nem, mert a tudat tényeit nem vezetheti vissza a szubsztanciális lélek vagy az agy működésére, hiszen a tudománytan princípiuma, az én, nem

Fichte: *Grundriss des Eigenthümlichen der Wissenschaftslehre in Rücksicht auf das theoretische Vermögen*. GA I,3,136–208; 208, SW I,329–411; 410–411.

⁸ Fichte: *Sonnenklarer Bericht an das grössere Publikum über das eigentliche Wesen der neuesten Philosophie*. Ein Versuch, die Leser zum Verstehen zu zwingen. GA I,7,183–268; 246, SW II,323–420; 394.

⁹ Fichte: *Vorlesungen über Logik und Metaphysik als populäre Einleitung in die gesammte Philosophie*. Nach Plattners Philosoph.Aphorismen iter Theil 1793. Im Sommerhj. 1797. Jena. Nachschrift Krause. GA IV,1,173–450; 234. Vö. „Korábbi képzetek [...] jöhetnek kevésbé élénken, ismét meg szoktak elevenedni a fantáziában: következőképpen valahol és valamilyen módon meg kell tudni őrizni őket. A képzetek megőrzésének ez a képessége [...] az emlékezet.” (Platner: *Philosophische Aphorismen*. GA II,4S,65)

¹⁰ Fichte: *Vorlesungen über Logik und Metaphysik*. Nachschrift Krause. GA IV,1,234.

¹¹ Platner mintha csak korábbi gondolataitól akarna elhatárolódni, amikor már a mű elején ügyetlennek nyilvánítja az idea képe (*Ideenbild*) vagy materiális idea (*materielle Idee*) kifejezéseket, és a belső hatás vagy belső lenyomat (*innere Eindruck*) kifejezést részesíti előnyben velük szemben. Platner: *Philosophische Aphorismen*. GA II,4S, 32.

¹² Platner: *Philosophische Aphorismen*. GA II,4S,65–69.

valamiféle gondolkodó dolog, hanem tiszta cselekvés: tetteselekvés. Ezen kívül azért sem, mert a fichtei transzcendentális filozófia legfőbb tétele szerint „minden tudat csak öntudat”,¹³ és a közönséges tudat bármely tényének teljes magyarázata annak kimutatásával végezhető csak el, hogy az adott tudat „önmagunk tudatából következik, és hogy hogyan következik belőle.”¹⁴ A magyarázatnak persze nem kell mindig egészen az öntudatig visszanyúlnia, hanem – mivel az öntudat egyik lehetőségi feltétele a tudat egysége – a filozófus annak kimutatásával is beérheti, hogy a megmagyarázandó nélkül a tudat egysége nem volna lehetséges. A képzeteknek vagy nyomaiknak a lélekben való tárolásáról nem lehet kimutatni, hogy ilyen lehetőségi feltételek volnának. Fichte szerint azért nem, mert az, hogy ilyen tárolás történne, egyáltalán nem tény, hanem csak egy hamis hipotézis, amelyet Platner annak érdekében fogadott el, hogy megmagyarázhassa azt, ami *valóban* tény, nevezetesen, hogy bizonyos képzetekkel együtt jár az a tudat, hogy nem először találkozunk velük.¹⁵

2. AZ IDŐ

Fichténél az énnel szigorúan véve se múltja, se jövője nincs, hiszen „létezésünk bármely pillanatában csak ennek a pillanatnak vagyunk tudatában”.¹⁶ Azért beszélhetünk mégis emlékezésről, mert az aktuális képzetünknek olykor az is része, hogy ez a képzet már korábban is a sajátunk volt. Ha tehát meg akarjuk érteni az emlékezést, akkor mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy mit jelent ez a „korábban”, vagy egyáltalán „hogyan jön létre számunkra az idősor?”¹⁷ Természetesen az időre is igaz, hogy transzcendentális filozófiai

¹³ Fichte: *Wissenschaftslehre nova methodo*, 1798/99. Nachschrift Krause. GA IV, 3, 323–524; 481. Magyarul lásd: Fichte: *Tudománytan nova methodo*. (Ford. Weiss János) Pécs, Jelenkor, 2002. 161.

¹⁴ Uo. Vö. Ives Radrizzani: *Einige Bemerkungen zu Fichtes Geschichtsphilosophie*. In: Martin Götze – Christian Lotz – Konstantin Pollok – Dorothea Wildenburg (szerk.): *Philosophie als Denkwerkzeug. Zur Aktualität transzendentalphilosophischer Argumentation. Festschrift für Albert Mues zum 60. Geburtstag*. Würzburg, Königshausen & Neumann, 1998. 91–100; 91.

¹⁵ Fichte: *Vorlesungen über Logik und Metaphysik*. Nachschrift Krause. GA IV,1,235. Vö. Fichte: *Zu Platners „Philosophischen Aphorismen“*. Vorlesungen über Logik und Metaphysik. GA II,4,37–368; 101.

¹⁶ Fichte: *Vorlesungen über Logik und Metaphysik*. Nachschrift Krause. GA IV,1,234 Vö. Fichte: *Grundriss des Eigenthümlichen der Wissenschaftslehre*. GA I,3,207, SW I,409.

¹⁷ Fichte: *Vorlesungen über Logik und Metaphysik*. Nachschrift Krause. GA VI,1,235. Az időt Fichte is a sokféleség formájának tekinti, de ezt a formát Kanttal ellentétben nemcsak jellemezni, vagyis metafizikai és transzcendentális módon taglalni kívánja, hanem a priori módon dedukálni is. Vö. Fichte: *Grundriss des Eigenthümlichen der Wissenschaftslehre*. GA I,3,208, SW I,411.

magyarázata annak kimutatásában áll, hogy „önmagunk tudatából következik, és hogy hogyan következik belőle.” Azt kell belátni, hogy ha van öntudat – ami kétségtelen –, akkor léteznie kell az időnek is. Ezt az összefüggést a maga szükségszerűségében úgy ragadjuk meg, ha megértjük, hogy az idő azért az öntudat egyik lehetőségi feltétele, mert nélküle nem létezhetne a tudat egysége. A részletes bizonyítást Fichte több művében, köztük a *Platner-előadásokban* és *A tudat tényeiben* is elvégzi.¹⁸ A különböző variációkban előadott gondolatmenet vázát legegyszerűbben két lépésben adhatjuk vissza, amelyek az idő két különböző aspektusát teszik érthetővé.

2.1. AZ IDŐ MINT EGYMÁSTÓL ELKÜLÖNÜLT PILLANATOK ÖSSZESSÉGE

Induljunk ki a tudatnak abból a tényéből, hogy létezik számomra sokféleség, például hogy egymástól különböző dolgoknak vagyok a tudatban, és úgy jelenek meg magam számára az öntudatban, mint akinek különböző képzetei vannak.¹⁹ Csakhogy bármely *A* és *B* dolog vagy a nekik megfelelő *A* és *B* képzet nemcsak hogy különböznek, hanem egyenesen ellent is mondanak egymásnak, hiszen *A* egyszerismind nem-*B* is.²⁰ Ebből az is következik, hogy az az állapotom, hogy *A*-t gondolom, nem fér össze azzal, hogy *B*-t gondoljam.²¹ Úgy tűnik tehát, hogy a tudatban nem lehet sokféleség. Mivel azonban mégis van, bizonyos, hogy ezek az ellentétes tudatállapotok valahogyan összeegyeztethetők. Az ilyen esetekben Fichte rendszerint egy közvetítő tag felvételével teremt szintézist. Így jár el most is. Azt állítja, hogy ez a tudatban

¹⁸ Fichte: *Die Thatsachen des Bewusstseyns*. GA II,12,43–48, SW II,570–577, Fichte: *Zu Platners „Philosophischen Aphorismen”*. GA II,4,101–102. Vö. pl. Fichte: *Grundriss des Eigenthümlichen der Wissenschaftslehre*. GA I,3,203–208, SW I,405–411, Fichte: *Wissenschaftslehre nova methodo*. GA IV,3,427–434. Magyarul lásd: Fichte: *Tudománytan nova methodo*. 109–115.

¹⁹ Dorothea Wildenburg még messzebbre vezet vissza az időt és az emlékezést, amennyiben azt is figyelembe veszi, hogy különböző a képzetek nem egyszerűen csak bennünk vannak, hanem akaratunk gátoltsága miatt keletkeznek. Vö. Dorothea Wildenburg: *Ist das immer so, dass er am anderen Tage seinen vorigen vergessen hat?*. *Erinnern und Vergessen in Fichtes Theorie des Selbstbewusstseins*. In: Christian Lotz – Walther Christoph Zimmerli – Thomas R. Wolf (szerk.): *Erinnerung. Philosophische Positionen und Perspektiven*. München, Fink, 2004. 97–118; 102–106.

²⁰ Ez nem jelenti azt, hogy *A* semmi más nem volna, mint nem-*B*. Hiszen „mindent úgy gondolunk el, mint ami bizonyos szempontból megegyezik a megelőzővel, bizonyos szempontból különbözik tőle.” (Fichte: *Vorlesungen über Logik und Metaphysik*. Nachschrift Krause. GA IV,1,236)

²¹ Az egyikben ugyanis bizonyos értelemben magam is *A*, a másikban viszont *B* vagyok. Vö. a 26. lábjegyzetben szereplő idézetet.

fellépő ellentmondás csak az idő bevezetésével oldható fel, ami egyszersmind az idő dedukcióját is jelenti.

Felmerülhet azonban a kérdés, miért pont az idő lenne az, ami itt szintézist teremt. Az ellentmondás elvének arisztotelészi megfogalmazása, amely kizárja, hogy egy bizonyos predikátum „*ugyanazon vonatkozásban*”²² illesse meg egy alanyt, mint a tagadása, a konkrét esetre nézve csak annyit követel meg, hogy *valamilyen* vonatkozásban különbözzön az az énem, amely a *B*-t és az, amely az *A*-t (vagyis a nem-*B*-t) gondolja, azt azonban nem követeli meg, hogy éppen az idő vonatkozásában különbözzenek. Erre az ellenvetésre Fichte azt válaszolná, hogy ő az időn egyelőre nem is ért más, mint éppen *azt* a vonatkozást, amelyben a tudat két ellentétes állapota különbözik, és felszólítana minket, hogy saját időfogalmunkban is fedezzük fel ezt az aspektust. Mindenesetre az idő így levezetett fogalma segítségével az iménti ellentmondás könnyen feloldható. Azt, hogy a tudat két állapota nem fér össze egymással, most már úgy is megfogalmazhatjuk, hogy *amikor* az egyik állapot áll fenn, a másik nem áll fenn. Az egymást kizáró *A* és *B* képzeteknek *máskor* kell jelen lennie a tudatomban, és a nekik megfelelő *A*, illetve *B* tárgynak *máskor* kell megjelennie a számomra. Így elhárult a veszély, amely az imént még tudat egységét, közvetve pedig az öntudatot fenyegette.

2.2. AZ IDŐ MINT EGYIRÁNYÚ FOLYTONOSSÁG

Az idő dedukciójának azonban ezzel még nem értünk a végére, mert még nem minden aspektusában vezettük le, sőt, éppen az van még hátra, amire az emlékezés magyarázatának leginkább szüksége van. Az emlékezésnek ugyanis mindig valami „korábbi”-val van dolga, az eddig levezetett időben viszont

²² Aristoteles: *Metafizika*. (Ford. Halasy-Nagy József) Budapest, MTA, 1936. Reprint: Budapest, Hatágú Síp Alapítvány, 1992. 101. (1005b) Arisztotelésznél az elv megfogalmazásában már eleve szerepel az idő: „*egyszerre és ugyanazon vonatkozásban*”. Fichte szempontjából azonban, aki a kanti szemléleti formákat és az arisztotelészi kategóriákat is le kívánja vezetni, világos, hogy az idő csak egyike a *vonatkozásoknak*, amelyet nem is kellett volna külön kiemelni, hanem azok közé a határozmányok közé is sorolható lett volna, amelyekről Arisztotelész az ellentmondás elvének közbeékelésében beszél: „s hogy a logikai ellenvetéseket kikerüljük, tételizzük fel, hogy a többi szükséges határozmányokat is megjelöljük itt”. Fichte ugyanis az ellentmondás elvét *A teljes tudománytan alapja* második paragrafusában annak legáltalánosabb formájában („ $\square A$ nem = A ”) vezette le (Fichte: *Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre*. GA I, 2, 255–282; 267, SW I, 91–123; 105. Magyarul lásd: *A teljes tudománytan alapja*. 1–3. §. (ford. Hankovszky Tamás) In *Magyar Filozófiai Szemle* 55 (2011) 3. 9–30). Ehhez az absztrakt formulához képest az időbeni megkülönböztetés egyfajta konkretizáció csak, amely csak az empirikus tudat tényeinek megmagyarázása kedvéért fontos, és csak ezekre való tekintettel tárgyalható: nem tartozik a tiszta logikához.

egyelőre csak a „máskor” értelmezhető, hiszen eddigi eredményünk éppen annyira engedné meg azt, hogy *A* legyen korábban, mint azt, hogy *B*.²³ A tudat egységének megőrzéséhez – azzal a fenyegetéssel szemben, amely *A* és *B* különbségéből fakadt – csak annyi kellett, hogy ne egyszerre, hanem máskor legyenek jelen számunkra, így egyelőre nem is tarthatjuk többnek az időt, mint ami ezt az elkülönítést garantálja. Ennek megfelelően az az idő, amelybe az eddigi dedukció szerin a tudat, a képzetek és ezek tárgyai belekerültek, olyan diszkrét pillanatok sokaságából áll, amelyek tartalmuk révén nemcsak hogy különbözőek, hanem ellentétesek is egymással.²⁴ Ahhoz, hogy az időt a maga teljességében levezessük, ezeket az egymástól elszakított és idegen pontokat egyetlen *folytonos* vonallá kell összefűzni, mégpedig úgy, hogy az így keletkező idősornak *iránya* is legyen, és értelmezhető legyen benne a „korábban” és a „később”.

2.2.1. Az idő folytonossága. A dedukció az idő még hiányzó aspektusa vonatkozásában is alban áll, hogy kimutatjuk, szükség van rá ahhoz, hogy az öntudat lehetséges legyen. Ennek érdekében először meg kell mutatni, hogy az öntudatot lehetetlenné tenné valami, ha az idő csak annyi volna, amennyit eddig levezettünk belőle. Az öntudatra leselkedő veszélyt olyan pontosan kell körülírni, hogy egyszersmind az is kiderüljön, éppen az idő még hiányzó aspektusára van szükség ahhoz, hogy elháruljon.²⁵ Az öntudat az eddigi dedukció alapján azért van veszélyben, mert az az idő (az időnek az az aspektusa), amelybe a tudat belekerült, magát a tudatot is egymással ellentétes időszeletekre szakította: *A* tudata *máskor* van, mint *B* tudata. Az egyik *A*-val együtt az *A*-hoz tatózó pillanatban van, a másik *B*-vel együtt a *B*-hez tartozó pillanatban. Ha se ezeknek a pillanatoknak, se *A*-nak és *B*-nek nincs közös

²³ Azt is mondhatnánk, hogy az időben megkülönböztetett *A* és *B* tudatállapotoknak vagy képzeteknek nemcsak *egymás után* kell állniuk, ahol közömbös, melyik az első közülük, hanem *egyiknek a másik után* kell kerülnie, ahol az *egyik* nem cserélhető fel a *másikra*. Itt válik egyébként világossá Fichtének az az állítása, hogy a tárgyak idealitását nem az idő idealitásából kell elvezetni, mint Kant tette, hanem fordítva (Fichte: *Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre*. GA I,2,335, SW I,186). Fichte szerint a tárgyak eleve számunkra vannak és ideálisak, és csak az elkülönítésükhöz kell az idő, amely így maga is számunkra van és ideális.

²⁴ Vö. Fichte: *Vorlesungen über Logik und Metaphysik*. Nachschrift Krause. GA IV,1,235.

²⁵ Mi legalábbis most így járunk el, amikor tudjuk, hogy az emlékezés filozófiájának kidolgozása érdekében hova kell kilyukadnunk. A dedukció igazi logikája viszont – amikor a transzcendentális filozófia rendszerét önmagáért hozzuk létre – nem az, hogy reflektálunk arra, hogy az időfogalmunk többet tartalmaz, mint amennyit eddig levezettünk, és megpróbáljuk a még hiányzó mozzanatot is levezetni, hanem az, hogy a tudat és az öntudat lehetségi feltételeinek szisztematikus számbavétele közben rábukkanunk valamire, amiről felismerjük, hogy köznapi fogalmaink szerint az időhöz tartozik.

mozzanata, akkor *A* tudatának és *B* tudatának sincsen.²⁶ A tudatot tehát annak az árán óvtuk meg a belső ellentmondástól, amelyet az általa felfogott *A* és *B* ellentmondása helyezett volna belé, hogy egymásnak ellentmondó két tudattá bontottuk. Ám a tudatnak nemcsak abban az értelemben kell egységesnek lennie, hogy nincs benne ellentmondás, hanem abban az értelemben is, hogy önmagával azonos és egyetlen. Hogy az lehessen, sem az *A* és a *B* dolog képzetei, sem a hozzájuk tartozó pillanatok nem állhatnak olyan élesen szembe egymással, mint ahogyan eddig tűnt.

Annak belátása érdekében, hogy valóban nem is állnak, elég reflektálnunk arra a tényre, hogy amikor *A*-t nem-*B*-ként határoztuk meg, és ezzel szembeállítottuk *B*-vel, egyben *kapcsolatba is hoztuk* vele. Mivel minden meghatározás negáció, *A*-t önmagában véve nem lehet megragadni. Ahhoz, hogy meghatározott képzetet alkothassak róla, szükségem van valamilyen *B*-re is. Más szóval *A*-ról csak azért van fogalmam, a róla alkotott fogalmam csak azért nem üres, mert tudom róla, hogy nem *B*. Tehát *A* tudata nem lehet valóságos anélkül, hogy összekapcsolódna *B* tudatával, vagyis anélkül, hogy a tudat egységes lenne. Ha létezik *A meghatározott* tudata – ami kétségtelen –, akkor léteznie kell az egységes tudatnak is, legalábbis *abban az értelemben*, hogy a tudat egyes állapotai egymáshoz kapcsolódnak, mivel az egyik meghatározza a másikat. Ennek viszont az a feltétele, hogy az idő, amelyet eddig csak a tudat széttagolójaként ismertünk, egyszermind a tudatállapotok összekapcsolója is legyen, vagyis benne a pillanatok egyetlen időfolyammá álljanak össze. „Csak ezáltal jön létre az állapotai minden változása közben is egy és ugyanazon én tudata.”²⁷

2.2.2. Az idő iránya. Az így dedukált folytonos sornak iránya is van, amelyet nem kell már külön levezetnünk, hanem egyszerűen csak észrevennünk. Mivel *B* meghatározza *A*-t, hiszen *A* nem más, mint nem-*B*, *B* tudatának meg kell előznie *A* tudatát. Hiszen ha *B* nem lett volna számomra

²⁶ „Az idő fogalma a *diszkrét* módon egymáson kívül lévőkre épül. Ám azzal még nem jön létre sokféleség a számomra, hogy valami egvedit, majd egy másikat, majd még továbbiakat fogok fel, mert önmagam számára nem vagyok egy. Amikor *x*-et, *y*-t, *z*-t gondolom, előbb *x*, majd *y*, majd *z* vagyok. Ahogy *x*-ben, *y*-ban és *z*-ben nincs semmi közös, úgy *x*, *y* és *z* tudatában sincs.” (Fichte: *Wissenschaftslehre nova methodo*. GA IV,3,434. Magyarul lásd: Fichte: *Tudománytan nova methodo*. 115) Vö. Fichte: *Die Thatsachen des Bewusstseyns*. GA II,12,46, SW II,574.

²⁷ Fichte: *Die Thatsachen des Bewusstseyns*. GA II,12,47, SW II,575. Vö. „Az én azonos-sága. – Minden gondolkodásban ugyanaz vagyok. [...] Ez az azonososság csak akkor marad fenn, amennyiben az első gondolkodás meghatározza az utána következőt.” (Fichte: *Zu Platners „Philosophischen Aphorismen”*. GA II,4,110) Részletesebben lásd: Fichte: *Vorlesungen über Logik und Metaphysik*. Nachschrift Krause. GA IV,1,235.

korábban, mint *A*, nem használhatnám fel a meghatározásához.²⁸ Azt mondhatná erre valaki, hogy *B* éppúgy meghatározható *A*-val, mint fordítva, vagyis hogy *A* és *B* kölcsönösen határozták meg egymást, így egyik sem korábbi a másiknál. Ez azonban csak logikailag igaz, de valóságos tudatban nem így van, mert benne a képzetek függőségi sorba rendeződnek.²⁹ És mivel az, hogy nem pusztán kizárják egymást, hanem a meghatározás révén össze is kapcsolódnak, az idő folytonosságának köszönhető, a függőség tényleges rendje egyszerűsre időrend is.

Menjünk még egy lépéssel tovább! Ha *A*-t történetesen *B* révén ragadtam meg, és ezért *B*-t nem határozhatja meg *A*, akkor csak egy *B*-nél is korábbi *C* határozhatja meg. Ha ugyanis *B*-ről meghatározott fogalmam van – márpedig enélkül nem határozhatnám meg vele *A*-t –, továbbá ha *B* a függőség rendje és az időrend miatt eredetileg nem lehet számomra nem-*A*, akkor csak nem-*C* lehet. Ahhoz tehát, hogy *A*-ról meghatározott fogalmam legyen, korábban már meghatározott fogalmamnak kellett lennie *B*-ről, ennek feltételeként pedig még korábban *C*-ről és így tovább.

²⁸ Ahhoz, hogy a jelenbeli *A* képzet meghatározható legyen a korábbi *B* által, és a neki megfelelő pillanatok, illetve tudatok összekapcsolódhassanak, *B*-t reprodukálni kell a jelenben. Kant *A tiszta ész kritikája* első kiadásában nem véletlenül hozta összefüggésbe a képzetek összekapcsolásához és a sokféleség tudatához tartozó egységes öntudathoz szükséges reprodukciót és rekogníciót az emlékezéssel, amikor arról beszélt, hogy a sokféleség szintézise során nem kapcsolhatnám össze „az egymás után elképzelt egységeket”, „ha mindig elfelejteném az előzőt”, miközben az aktuálshoz fordulok (Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*. (Ford. Kis János) Budapest, Atlantisz, 2004. 671 (A 102), vö. 672 (A 103)). Ennek ellenére ezen a ponton Fichte még nem beszél emlékezésről, jóllehet, mint látni fogjuk, az emlékezést ő is a tudat és a szubjektívitás transzcendentális elméletének keretében tárgyalja. Kant úttörő szerepéről az emlékezés idealista filozófiájának kialakulásában lásd: Angelica Nuzzo: *Forms of Memory in Classical German Philosophy*. In: Dmitri Nikulin (szerk.): *Memory. A History*. Oxford – New York, Oxford University Press, 2015. 184–209, különösen: 190–191.

²⁹ Vö. Fichte: *Zu Platners „Philosophischen Aphorismen”*. GA II,4,104. Ezen a ponton is tetten érhető, hogy a tudománytan nem pusztán logika (mint Kant gondolta róla; vö. Immanuel Kant: *Erklärung in Beziehung auf Fichte's Wissenschaftslehre*. In: *Kant's Gesammelte Schriften. Herausgegeben von der Königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften* XII. kötet. Berlin – Leipzig, de Gruyter, 1922. 370–371), hanem a tudat tényeinek transzcendentális magyarázata. A tudatban nem minden áll fenn ténylegesen, ami logikailag lehetséges. *A* és *B* például egy meghatározott függőségi viszonyban jelennek meg a tudatban. Vö. Fichte: *Vorlesungen über Logik und Metaphysik*. Nachschrift Krause. IV,1,236.

3. AZ EMLÉKEZÉS

Levezettük tehát az időt és a „korábban”-t, amellyel az emlékezésnek dolga van. Erre a pontra érve Fichte több szövegében is megjegyzi: „ezekre a premisszákra épül az emlékezőtehetség elmélete”.³⁰ Az idő és az emlékezés szoros kapcsolatát az is jelzi, hogy *A tudat tényei* bevallottan azért elemzi egy függelékben az emlékezőtehetséget, hogy ezzel világítsa meg az idő dedukcióját.³¹ A következőkben először magam is úgy mutatom be az emlékezést, mint ami az idő fichtei fogalmára épül, vagyis mint amit az időnek az iménti dedukcióban feltárt szerkezete tesz *lehetségessé*. A magyarázat azonban csak azzal válik majd teljessé, ha magának az emlékezésnek a transzcendentális dedukcióját is elvégezzük. Ezért második lépésben azt is meg kell majd mutatni, hogy az emlékezés azért *valóságos*, mert az öntudat lehetőségi feltételei közé tartozik.

3.1. AZ EMLÉKEZÉS MECHANIZMUSA

Amikor emlékezünk, olyan (tudatos) képzeink vannak, amelyek már korábban is képzeink voltak. Mint láttuk, Fichte elveti azt a Platnernek tulajdonított elméletet, hogy ez azért lehetséges, mert e képzeteket valamilyen módon tároltuk, és az emlékezés aktusa e tárhelyről előhívva egyszerűen csak a tudatba emeli őket. Fichte szerint azt a képzetet, amelyre emlékezünk, az emlékezés pillanatában hozzuk létre. Álláspontja ennyiben megegyezik Wolfféval, akinél az emlékezés abban áll, hogy a képzelőerő egy éppen létrehozott termékéről egy erre hivatott képesség, az emlékezet révén felismerjük, hogy nem először hoztuk létre. Fichte elmélete szerint viszont nem egyszerűen *észrevesszük* az ismétlődést, hanem az aktuális képzetet, ha nem is feltétlenül tervszerűen és akaratlagosan, de kifejezetten egy korábbi képzet megismétléseként alkotjuk meg. A megismételt képzet tehát nem egyszerűen egybeesik egy korábbi képzetel, hanem a korábbi tudatállapot a *feltétele* annak, hogy a jelen képzetet létrehozassuk a tudatban.

Mínde az azzal függ össze, hogy Fichténél az emlékezés a tudat időbeli folytonosságán és végső soron azon alapul, hogy az időpillanatok a tartalmuk közötti függőségi viszony révén összekapcsolódnak egymással. A korábbi képzetek meghatározzák a későbbieket, így a korábbi tudatállapotok is meghatározzák a későbbieket. Ha viszont egy meghatározott *A* képzet vagy tudat nem

³⁰ Fichte: *Vorlesungen über Logik und Metaphysik*. Nachschrift Krause. GA IV,1,236 és 237. Vö. Fichte: *Wissenschaftslehre nova methodo*. GA IV,3,434. Magyarul lásd: Fichte: *Tudománytan nova methodo*. 115.

³¹ Fichte: *Die Thatsachen des Bewusstseyns*. GA II,12,48, SW II,577.

más, mint nem-*B*, akkor *A* az ellentét révén egyértelműen utal *B*-re, amely viszont *C*-re utal (mivel *B* nem más, mint nem-*C*), az pedig *D*-re és így tovább. Ebből az is következik, hogy az *A* képzetet „nemcsak a közvetlenül őt megelőző határozza meg, hanem az egész megelőző sorozat”,³² még akkor is, ha ennek nem vagyunk tudatában.³³ „Tehát minden meghatározott képzetben közvetetten az ember egész addigi tapasztalata benne rejlik: mégpedig szükségképpen.”³⁴ Ha pedig benne rejlik, akkor ki is fejthető belőle, és Fichte szerint éppen ezt tesszük, amikor megpróbálunk visszaemlékezni valamire. Egyszerűen utánagondolunk, hogyan hoztuk létre az aktuális képzetünket, vagyis logikai elemzése révén megállapítjuk, melyik másik szintén tovább-
elemmezhető képzet határozta meg.³⁵ Így egy tetszőleges *A* tudatállapottól a feltételek során, tehát az időben visszafelé haladva *B*-n, *C*-n és *D*-n keresztül eljutunk addig a pontig, amelyre emlékezni akarunk.

A képzetek elemzése és a bennük rejlő utalások végigkövetése azonban csak az egyeik aktus, amelyet végre kell hajtánunk. Az emlékezés egyszersmind konstrukció és produkció is, újraalkotása, reprodukálása mindazoknak a képzeteknek, amelyeket egymás után analizálni kell, és végül annak a képzetnek, amelyre ilyen módon visszaemlékeztünk. Az emlékezés tehát nem egy korábbi képzetnek a lélek egy raktárból való előhúzás, de nem is visszaugrás a múltba, hogy ott mintegy újra megtörténjen velünk az akkori képzetalkotás, hanem aktuális, szabad konstrukció a tudatban, amely azért képes elérni a múltat, mert a múlt nem más, mint a tudat egyik állapota, amely ugyan különbözik a jelenlegi állapotától, de össze is függ vele.

3.2. AZ EMLÉKEZÉS DEDUKCIÓJA

Előttünk áll tehát emlékezés elméletének alapgondolata, amely szerint az emlékezés lehetőségi feltétele a tudat egysége és az a mód, ahogyan ez az egység a tudatállapotok kölcsönös függése révén az időben megvalósul. Ebből kiindulva – természetesen néhány további kreatív ötlet bevetésével és néhány probléma felett szemet hunyva – több olyan jelenség is megmagyarázható, amely a mindennapi tapasztalatban az emlékezéssel összefügg – például a

³² Fichte: *Zu Platners „Philosophischen Aphorismen”*. GA II,4,102.

³³ Fichte: *Zu Platners „Philosophischen Aphorismen”*. GA II,4,105.

³⁴ Fichte: *Zu Platners „Philosophischen Aphorismen”*. GA II,4,110. Variáns: Fichte: *Vorlesungen über Logik und Metaphysik*. Nachschrift Krause. GA IV,1,237. Vö. „Minden képzet burkoltan magában foglalja az egész tudatunkat.” (Fichte: *Logik und Metaphysik*: Nach Platners Philosophischen Aphorismen. Nachschrift Eschen. GA IV,3,83–141; 99)

³⁵ Vö. Fichte: *Logik und Metaphysik*. Nachschrift Eschen GA IV,3,99, Fichte: *Zu Platners „Philosophischen Aphorismen”*. GA II,4,237.

nevek vagy az évszámok megjegyzésének nehézsége –, de levonható belőle következtetés a tanulás különböző módjainak, például mások gondolatainak kívülről való megtanulásának értékéről is. Fichte még azt is értelmezi az eddig rekonstruáltak alapján, ami láthatólag ellentmond nekik, vagyis hogy bizonyos dolgok hirtelen eszünkbe jutnak, anélkül hogy az emlékezéshez nélkülözhetetlen elemző és konstrukciós munkát végre akartuk volna hajtani, sőt akár úgy is, hogy éppen valami egészen mást akartunk végrehajtani.

Ám akármennyire hitelesítsék is a köznapit, az empirikus tudat tényei Fichte elméletét, az emlékezés teljes magyarázatához egy lépés még hiányzik. Hiszen azt az alapvető tény, hogy bizonyos képzeteket az a tudat kíséri, hogy nem először találkozunk velük, maradéktalanul csak akkor értjük meg a tudománytan szerint, ha elvégezzük az emlékezőtehetség transzcendentális dedukcióját, vagyis kimutatjuk róla, hogy „önmagunk tudatából következnek, és hogy hogyan következnek belőle.” Ehhez arra van szükség, hogy kiderüljön, emlékezőtehetség és emlékezés nélkül a tudat nem lehetne egységes. Eddig azonban csak a múltból a jelen felé tartó időszaknak tudtunk ilyen egységteremtő szerepet tulajdonítani, a jelenből a múltba visszatérő emlékezésnek nem. Sőt, nemhogy azt nem mutattuk még meg, hogy az emlékezés a tudat egységének lehetőségi feltétele volna, hanem éppen fordítva, arra jutottunk, hogy azért lehet egy korábbi tudatállapotot rekonstruálni a jelenben, mert az emlékezés a tudat egységére támaszkodhat. Az emlékezés transzcendentális dedukciójának tervével tehát mintha egy körbe bonyolódnánk. Eddig azt láttuk, hogy az emlékezés nem volna *lehetséges*, ha a tudat nem volna egységes, most viszont azt akarjuk belátni, hogy a tudat nem volna egységes, ha az emlékezés nem volna *valóságos*.

Körütekintően kell tehát eljárunk, amikor azt kérdezzük, mennyiben támaszkodik a tudat egysége és maga az öntudat is az emlékezésre, és miért mondja Fichte, hogy „[emlékező]tehetség nélkül a tudat az a minden összefüggést nélkülöző, egyes pillanatokra szakadt tudat volna, amelyet korábban leírtunk, és egyáltalán nem jutnánk el az énnék mint az állapotok váltakozásában megmaradónak a tudatáig.”³⁶ A válaszhoz az segíthet hozzá minket, ami első pillantásra inkább problémának tűnik, vagyis hogy Fichte újra izolált tudatokról beszél, holott az idő *második* levezetett aspektusa elvileg már egységbe forrasztotta a korábban az idő *első* aspektusa miatt pillanatokra szakadt tudatot. Vajon mi hiányzik még ezek után is a tudat egységéhez? Milyen álláspontonról tűnhet a tudat még mindig megosztottnak?

³⁶ Fichte: *Die Thatssachen des Bewusstseyns*. GA II,12,50, SW II,579–580. Ahogyan ebben a művében Fichte az „egyes pillanatokra szakadt tudatot” „korábban leírta” (GA II,12,46, SW II,574), az megfelelnek annak, amit a 26. lányszövegben máshonnan már idéztem.

Az idő második aspektusa úgy és annyiban teremtett egységet, hogy a *B* tudatállapothoz kapcsolta az általa meghatározott nem-*B*-t, vagyis *A*-t. Mivel azonban *A* és *B* nem kölcsönösen határozták meg egymást, az idő csak a korábbi *B* tudattól biztosított átmenet a későbbi *A*-hoz, fordított irányú kapcsolatot viszont nem létesített. Így aztán az *A* tudat felől nézve a *B* egy teljesen idegen másik tudat, amely nem korábban van, mint *A*, hanem csak valamikor máskor. Ha *A* tudattól tekintünk *B* felé, akkor *A* és *B* még mindig ugyanúgy szemben állnak egymással, mint amikor belső ellentmondásának megszüntetése érdekében a tudatot az idő első aspektusa révén egymástól elkülönült és egymással kölcsönösen ellentétes időpillanatokra tagoltuk szét. *B* ugyanis nem értelmezhető az *A* által meghatározott nem-*A* ként, tehát olyasvalamiként, ami, jóllehet ellentétes vele, *A* általi meghatározottsága miatt mégis csak *A*-hoz tartozik (hiszen ehhez az kellene, hogy *A* korábban legyen, mint *B*, de ha nem vesszük számításba az idő második aspektusát, akkor nincsen korábban, csak máskor, ha viszont számításba vesszük, akkor *A* éppen hogy később van). Amikor a *B* tudatállapotban voltunk, az idő *A*-hoz vitt tovább, így folytonosságot biztosított *B* és *A* között. Ha viszont egyszer már magunk mögött hagytuk *B*-t, és az eredetileg általa meghatározott *A* tudatállapotba kerültünk, egyedül az emlékezés révén térhetünk vissza *B*-hez, csak az emlékezés révén ismerhetjük fel az *A* és a *B* tudat közötti kapcsolatot, csak az emlékezés révén teremthetjük meg a tudat egységét önmagunk számára, hozhatjuk létre önmagunknak, mint időben állandónak a tudatát. (De ekkor sem azt ismerjük fel, hogy *B* nem-*A*, hanem éppen fordítva: *A* elemzése megmutatja, hogy *A* tudat *B* által meghatározott, vagyis hogy *A* nem-*B*.)

4. KONKLÚZIÓ

Beláttuk tehát, hogy az aktuális *A* tudat álláspontján a tudat egységének, énünk identitásának feltétele az emlékezés, ezzel pedig megvalósítottuk az emlékezés transzcendentális dedukcióját. Nemcsak az igaz, hogy az emlékezés lehetősége a tudatnak a múlttól a jelen felé tartó időszak által biztosított egységére épül, hanem az is, hogy bármely konkrét időpontban az emlékezés teremti meg a tudat egységét, így az emlékezés az öntudat lehetőségéi feltétele, mert egyszerűen szólva ez az az aktus, amelyben önmagunkhoz tartozóként ismerjük fel addigi élettörténetünket. Az idő második aspektusa létrehozza ugyan a tudat egységét, de tudatunk egysége számunkra csak akkor tudatosul, csak akkor válik öntudattá, ha a tudatállapotok az emlékezés révén az aktuális tudat számára is összefüggőként jelennek meg.